

प्रकरण चौथे

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांचे रचनाविशेष

प्रकरण चौथे

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांचे रचनाविशेष

◆ प्रास्ताविक

१. कथानक रचना
२. वातावरण व प्रसंगचित्रण
३. व्यक्तिरेखाटन
४. शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरी लेखातील निवेदन
५. भाषा
६. शैली
७. प्रश्नार्थक शैली
८. परभाषेतील शब्द
९. लोपचिन्हांचा वापर
१०. उद्गारवाचक चिन्हांचा वापर
११. संवाद रचना
१२. उपमा, म्हणी व वाक्प्रचारांचा वापर
१३. कादंबऱ्यांची शीर्षके

रचनाविशेषांची वैशिष्ट्ये

◆ समारोप

◆ संदर्भ ग्रंथ

प्रकरण चौथे

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांचे रचनाविशेष

प्रास्ताविक

‘असं जगणं तोलाचं’ आणि ‘धूळपेरणी’ मधील व्यक्तिरेखांचा यापूर्वीच्या प्रकरणामध्ये अभ्यास केला आहे. शेषराव मोहिते यांनी पुरुष व्यक्तिरेखांबरोबरच स्त्री व्यक्तिरेखाही तितक्याच ताकदीने रेखाटल्या आहेत. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या व्यक्तिरेखा आपल्या शेतीशी, संस्कृतीशी घट्ट बांधल्या गेलेल्या असतात तर शिक्षण घेऊन काही व्यक्तिरेखा घरापासून, गावापासून तुटत जातात. काही व्यक्तिरेखा आपली शेतीशी, संस्कृतीशी जुळलेली नाळ कधीही विसरू शकत नाहीत. खेडेगावातील सावकारी आणि या सावकारी ओझ्याखाली आलेले शेतकऱ्यांचे जीवन अशा विविध अंगाने शेषराव मोहिते यांनी चित्रित केले आहे.

या प्रकरणात ‘शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांचे रचनाविशेष’ या दृष्टिने अभ्यास करावयाचा आहे. त्यांच्या कादंबरीलेखनातील भाषा ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ग्रामीण भाषेतील संवादरचना, निवेदनपद्धती, नवीन शब्दांचा वापर, उपमा, वाक्प्रचार, म्हणी, वातावरणनिर्मिती इत्यादी सर्व घटकांनी युक्त असणारे विविध पैलू लक्षात घेऊन शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरी लेखनाच्या रचनाविशेषांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

१. कथानक रचना

‘कथानक’ हे कोणत्याही कथात्म साहित्यकृतीमधील अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. कादंबरीकार हा व्यक्तीच्या कृती, प्रसंगाची व घटनांची जुळणी करित असताना कथानकाला एक आकार प्राप्त होत असतो. यादृष्टिने शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीतील कथानकरचना पाहता येईल.

शेषराव मोहिते यांची 'असं जगणं तोलाचं' ही कादंबरी एकूण ३६ प्रकरणांमध्ये विभागलेली आहे. ग्रामीण जीवनाचे अतिशय बारकाव्यासह चित्रण ही कादंबरी करते. या कादंबरीतील ही प्रकरणे एकमेकांशी अतिशय सुत्रबद्धरीतीने बांधलेली आहेत. त्यामुळे वाचताना विस्कळीतपणा येत नाही.

या कादंबरीची सुरुवातच कर्जात अडकलेल्या शेतकऱ्याच्या जीवनापासून होते. कादंबरीच्या सुरुवातीलाच गुडीपाडव्याचा सण येतो. गुडीपाडवा म्हणजे सावकारांचा कर्ज वाटप करण्याचा आणि वसुलीचा दिवस असे ग्रामीण भागात मानले जाते. याच दिवशी बेरड हा सावकाराचा निरोप घेऊन हरिबाच्या घरी येतो. कादंबरीची सुरुवात कर्जबाजारी शेतकऱ्याच्या तगाद्याने होते आणि शेवट नवीन पिढीच्या जन्माने होतो. कादंबरीच्या शेवटी हरिबाचा नातू आणि नामूचा मुलगा श्रीराम यांच्या कारकिर्दीच्या आरंभाने होतो. दरम्यानचा काळ हा हरिबा आणि त्याची पत्नी कासा बिरादर यांच्या कर्जबाजारीपणातच गेलेला दिसतो. अशातच हाणमुने कर्जाला कंटाळून केलेली आत्महत्या. यामुळे हरिबावर मोठे अरिष्ट कोसळते. असे असले तरी या कष्टाला मिळालेली शिक्षणाची आणि पैशाची जोड, हा काळ बदलण्यास सहाय्यभूत ठरते. गोपाळ गुरूजी हा या कुटुंबातील शिक्षित तरुण आपल्या नोकरी आणि शिक्षणाच्या जोरावर मोडखळीस आलेली कुटुंबाची घडी पुन्हा नव्याने बसवतो. आपला नातू श्रीरामला शिकवून मोठा डॉक्टर बनविण्याचे स्वप्न पाहतो. अशी वेगवेगळी वळणे घेत ही कादंबरी आकार घेताना दिसते.

या कादंबरीचे कथानक हे अनेक छोट्या-मोठ्या संवादातून आणि घटनांतून पुढे-पुढे सरकत राहते. कथानकामध्ये संवादाचा वापर अधिक प्रमाणात झालेला असल्यामुळे या कादंबरीची भाषा ही ग्रामीणत्वाचा साज घेऊन अवतरताना दिसते. तसेच या कादंबरीचे कथानक कधी भूतकाळाचा वेध घेते तर कधी

वर्तमानकाळाचा. उदा. 'राजारामाच्या बांधाला थोडी खुसफूस झाली. तसं त्येनं भानावर आला.....'

'धूळपेणी' ही शेषराव मोहिते यांची दुसरी कादंबरी एकूण पाच भागामध्ये विभागलेली असून प्रत्येक भाग हा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या कादंबरीचे कथानक हे ग्रामीण आणि नागरी भागात घडलेले असल्यामुळे ग्रामीणतेबरोबरच नागरीकरणाचाही त्याला सहवास लाभलेला दिसून येतो. या कादंबरीचा नायक हा शिक्षणासाठी गाव सोडून शहरात जातो. तेथे उच्च शिक्षण घेतो. त्यामुळे शहरी वातावरणाचा परिणाम या कथानकावर झालेला दिसतो. ग्रामीण जीवनाशी निगडीत असणाऱ्या या कादंबरीमध्ये ग्रामीणत्वाचे ठसे उमटलेले दिसतात. या कादंबरीचे कथानक जरी नागरी जीवनाशी संबंधीत असले तरी त्याला लाभलेली पार्श्वभूमी ही ग्रामीत्वाचीच आहे. ग्रामीण जीवनातील घटना, प्रसंगाचा यथायोग्य वापर या कथानकात झालेला दिसून येतो.

'मी एक शेतकऱ्याचा मुलगा' अशी सुरुवात करून स्वतः नायकच स्वतःची कहाणी सांगताना दिसतो. प्रथमपुरुषी निदवेनपद्धतीचा वापर करून लिहिलेली ही कादंबरी वेगवेगळ्या प्रसंग, संवादाचरणा आणि घटनांच्या माध्यमातून साकारते. प्रभावी असे आशयद्रव्य असणारी ही आत्मनिवेदनात्मक कादंबरी ठरते. शिक्षण आणि शेती यामध्ये आडकलेल्या, शेतकरी कुटुंबातील शिक्षित तरुणाच्या मनाचा वेध घेणारे कथानक या कादंबरीत येते.

कादंबरीचा शेवट या तरुणाच्या मानसिक अस्वस्थेतच झालेला दिसतो. कादंबरीच्या शेवटी काही काव्याच्या ओळी आलेल्या आहेत. त्यातून नायकाला स्वत्वाची जाणीव होताना दिसते. तो स्वतःला या कृषीजीवनाशी सामावून घेऊ शकत नाही. म्हणून पुन्हा त्याचे पाय परभणीच्या कृषीविद्यापीठाकडे वळतात.

एकंदरीत, शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीतील कथानकाची रचना ही एकूणच ग्रामीण जीवनाचा वेध घेताना दिसते. ग्रामीण जीवनाचा वेध घेत

असतानाच नागरी जीवनालाही स्पर्श करून जाणारे कथानक या कादंबरीत दिसते. म्हणून कथानक रचनेतील वैविध्यपूर्णता हे त्यांच्या कादंबरीचा विशेष मानावे लागते. याशिवाय कथानकाचा शेवटपर्यंत तोल न ढळता ती आकारास येते.

२. वातावरण व प्रसंगचित्रण

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांमधून ग्रामीण वातावरण विशेषत्त्वाने चित्रित झालेले दिसून येते. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील आशय आणि वातावरण यांचा सहसंबंध एकत्रितपणे जोडलेला दिसून येतो. ग्रामीण वातावरणाबरोबरच शहरी वातावरणही येऊन गेलेले दिसते.

पात्र आणि प्रदेश यांचा सहसंबंध असतो. तसेच पात्र निर्मितीसाठी वातावरण सहाय्यभूत ठरत असते. कादंबरी ही एका विशिष्ट प्रदेशात घडत असल्यामुळे त्या प्रदेशाचे विशेष कादंबरीमध्ये चित्रित झालेले असतात. शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीचे कथानक ग्रामीण भागातील असल्यामुळे ग्रामीण वातावरणाची पार्श्वभूमी कादंबऱ्यांना लाभलेली दिसते. उदा. “गावातला उदासवाणा मारुतीचा पार आणि संध्याकाळच्या वेळी ग्रामपंचायतीच्या रेडीओवर बातम्या ऐकता-ऐकता सायबाच्या कट्ट्यावर आमगड्या देत बसलेली चार दोन म्हातारी माणसं. त्यांच्या त्याच त्या शिराळ गप्पा. मारुतीच्या पाटामागे जीर्ण मशिदीत रात्रंदिवस चालणारा सोंगाड्याचा डाव आणि मशिदीपुढल्या बाबाच्या मठात गांजाची चिलीम पेटीवल्यानंतर येणारा कुबट भपकारा. चार दोन भणंगांची तिथली नेहमीची उठबस.”^१ यावरून ग्रामीण भागातील नित्याचे जीवनमान व त्याची पार्श्वभूमी लक्षात येते. ग्रामीण भागातील काही खेडी आजही विकासापासून कशी वंचित राहिली आहेत याचे प्रत्यंतर या वातावरणातून येते. खेड्यातील जनतेला आधुनिकीकरणाचा कसलाही स्पर्श नाही, ते जुगार, गांजा यामध्ये कसे गुंतलेले आहेत हेही यातून समजून येते.

दुष्काळाची खरी झळ बसते ती ग्रामीण भागाला. पावसाअभावी खेड्याची झालेली दुर्दशा, तिथल्या माणसाचे पशू-प्राण्यांचे होणारे हाल ‘धूळपेरणी’ या

कादंबरीत येते. दुष्काळी वातावरणाचे वर्णन कादंबरीत पुढीलप्रमाणे येते. “आता गावाकडं करमायसारखं काही राहिलच नव्हतं शिवारभर बघेल तिथंवर घारी आणि गिधाडं... चुकून कुठं हिरवा पारवा ठिपका नाही. शेताला जाताना वाटेत नरड्याला कोरड पडली तर ते ओलं करायला पाण्याचा कुठं थेंब नाही. शेख फरदाचा माळ तेवढा जत्रेसारखा फुललेला. सर्वत्र उन्हाच्या कारात खडी फोडतानाचा व्हाटांग व्हाटांग आवाज भरून राहिलेला.”^२ दुष्काळ हे शेतीवरील सर्वात मोठे संकट आहे. या दुष्काळाच्या झळा सर्व स्तरातील घटकांना होरपळून काढत असतात. या दुष्काळाची तीव्रता एवढी असते की, कुठेही एक घोट पाणी मिळणे अशक्य होते, अशा दुष्काळी वातावरणाची निर्मिती कादंबरीकार या कादंबरीत करतो.

“दसरा जवळ आलेला. चांद मावळून किर्ऽऽ आंधार पडलेला. भोवताली रातकिड्यांचा आवाज तेवढा येत होता. पाणंद गेली. गवंड्याची आमराई मागे पडली आणि खोकलाईच्या माळाला गेल्यावर कंदील भडकायला सुरुवात झाली... वारकाच्या लवणात उतरायला कंदील दोन चार वेळा भडक् भडक् करून भडकला. वात एकदम मोठी झाली आणि कंदील शांत झाला.”^३ हे वातावरण भयानक काहीतरी घटना घडल्याचे सूचित करते. कंदील भडकून विझणे यांचा संबंध मृत्युशी जोडला जातो. हाणमुच्या मृत्युच्या प्रसंगाची पार्श्वभूमी येथे निर्माण केलेली दिसून येते.

वातावरणाची पार्श्वभूमी जितकी अस्सल तितकी प्रसंगनिर्मितीची परिणामकारकता वाढत असते. समोर दिसणाऱ्या किंवा घडणाऱ्या घटनांच्या वर्णनातूनच प्रसंगनिर्मिती होत असते. कोणत्याही साहित्यातील प्रसंग हे वास्तवता आणि कल्पकता यांच्या संयोगातून निर्माण झालेले असतात. असे असले तरी एखादा प्रसंग डोळ्यापुढे हुबेहुब साकारण्याचे कौशल्य लेखनशैलीमध्ये असते. उदा. “पुढे बघतोय तर काय? हाणमू मुटकुळा होऊन पडलेला. आथरूनाच्या भवताली साऱ्या हात पाये खोऊन चार-चार बोटं गारी पडलेल्या. पळतच जाऊन त्येनं

हाणमुच्या अंगाला हात लावून बगिटला तर आंग थंडगार. हातपाये ताटून लाकडावनी झालेले. जीभ टाळला चिकटून बसलेली...’’^४ याप्रसंगातून हाणमुचा मृत्यु, त्याप्रसंगी त्याच्या अवयवाची झालेली अवस्था, त्याचे थंड झालेले शरीर प्रत्यक्षात उभा राहते.

श्रीरामचा महाविद्यालयीन जीवनातील मित्र पण्या एका नाचणारणीचे चुंबन घेतो. हा प्रसंग लेखकाने येथे अशा प्रकारे चित्रित केला आहे. “पायातल्या घुंगराचा आवाज जवळ-जवळ यायला लागला पण्या माझ्याजवळ बसलेला. झट्टिशी उठला. तिनं जवळ आल्यावर तिच्या पाठीमागे रूळणाच्या काळ्याभोर केसात हात घालून दुसऱ्या हातानं तिची हनुवटी वर उचलला आणि तिच्या ओठावर कच्चकन आपले ओठ टेकवला. ती थोडीशी कावरी बावरी झाली. आजुबाजूची माणसं दचकली...’’^५ हा प्रसंग नायक श्रीरामच्या मानसिकतेमध्ये बदल होण्यास कारणीभूत ठरतो. यामुळेच श्रीरामच्या मनात एका मुलीविषयीची वाढलेली ओढ दिसून येते. अशा काही प्रसंगांमुळे श्रीरामच्या जीवनात बदल झालेले दिसतात.

एकंदरीत, शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांतील वातावरण आणि प्रसंग कथानकाशी व आशयाशी एकरूप झालेले दिसतो. त्यांनी प्रसंगाला अनुरूप अशीच वातावरण निर्मिती केलेली आहे. वातावरण आणि प्रसंगचित्रणामुळे कथानक समृद्ध होण्यास मदत झाली आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील वातावरण हे पात्रांच्या अनुभवाशी निगडित असल्याचे दिसते. ग्रामीण वातावरणातच त्यांच्या कादंबऱ्या आकार घेताना दिसतात.

३. व्यक्तिरेखाटन

शेषराव मोहिते यांनी कादंबरीतील व्यक्तिरेखा रेखाटताना त्या त्या पार्श्वभूमीचा उपयोग केलेला दिसतो. प्रत्येक व्यक्तिच्या बाह्यरूपाचे वर्णन केल्यामुळे तिचे दिसणे वाचकांपुढे जिवंत होताना दिसते. हे करीत असताना व्यक्तिची

मानसिकताही ते चित्रित करतात. 'असं जगणं तोलाचं' या कादंबरीतील साप उतरविणाऱ्या धनगराचे व्यक्तिचित्र ते पुढीलप्रमाणे रेखाटतात, "धनगराचं वय उतारात पडलेलं. डोईवर पांढरा मुंडासा. पांढऱ्या मिशानं तोंड झाकून गेलेलं. गुडघ्याला धोतर. हातात कंडा, एक हात डोळ्यावर धरून. दुसऱ्या हातानं कंदील खुब्यापातोर उचलून धनगरानं विचारला..."^६ या रेखाटनात धनगराचे बाह्यरूप येते. त्याचे उतारवय, त्याच्या पांढऱ्या मिशातून दिसून येते. हातामधल्या कंड्यातून त्याचे धनगरी रूप पुढे येते. गुडघ्यापर्यंतच्या धोतरातून, पांढऱ्या मुंडास्यातून त्याचा पोशाख लक्षात येतो. अशा निवेदनामुळे धनगराची व्यक्तिरेखा हुबेहुब चित्रित झालेली पहावयास मिळते.

डी. के. साळुंखे हे कृषीविद्यापीठाचे कुलगुरू होते. धारदार आणि करारी व्यक्तिमत्व असणाऱ्या कुलगुरूंच्या व्यक्तिरेखेचे वर्णन शेषराव मोहिते अशा पध्दतीने करतात, "समोर एक मोठमोठ्या डोळ्यांची, मध्यम उंचीची, गव्हाळ रंगाची व्यक्ती येऊन उभी राहिली. हातात छडी धरल्यासारखी आडवी काठी, अंगात रेशमी झब्बा, तलम धोतर, पायात कोल्हापूरी वाहणा. भोवतालचं वातावरण तर आधीच शांत होतं आणखी धीर गंभीर झालं..."^७ या रेखाटनात कुलगुरू डी. के. साळुंखे यांचे बाह्यरूप येते. त्यांचा रागीट व करारी स्वभाव त्यांच्या डोळ्यातून आणि हातातील काठीवरून दिसून येतो. अंगात रेशमी झब्बा, तलम धोतर, पायात कोल्हापूरी वाहणा यातून त्यांचा पोशाख लक्षात येतो. अशा निवेदनामुळे कुलगुरूंची व्यक्तिरेखा हुबेहुब चित्रित झाली आहे.

"मास्तर मध्यम वयातले. डोक्यावरल्या केसांचा पुढच्या बाजूला एक झुपका पांढरा पडलेला. वरचे दोन दात थोडेसे बाहेर आलेले. अंगात धुरकटलेलं धोतर, वर स्वच्छ धुतलेला सदरा पायात आडजुव्या वाहणा."^८ या व्यक्तिरेखाटनात मास्तरचे मध्यम वय त्यांच्या केसांच्या पांढऱ्या झुपक्यातून दिसून येते. चेहऱ्याची वेगळी ठेवण त्यांच्या बाहेर आलेल्या दोन दातावरून दिसते. धूतलेला सदरा, धोतर

आणि आडजुण्या वाहणा यावरून साधा पोषाख परिधान करणारे मास्तर समोर येतात.

प्रमुख व्यक्तीरेखांसह इतर व्यक्तीरेखांचेही वर्णन तेवढ्याच ताकदीने केल्याले दिसते. उदा. “संगमरवरी घोटीव मुर्तीसारखी सडसडीत बांध्याची, काळ्याभोर टपोऱ्या डोळ्याची, सदा हसरी, पण त्या दिवशी किती विव्हल, व्याकूळ झालेली पाहीली...”^{१९} या चित्रणातून रेणूचे देखणेपण, तिचे सौंदर्य, नाजूक शरिरयष्टी आणि तिच्या स्वभावातील व्याकुळता दिसून येते.

एकंदरीत, शेषराव मोहिते यांनी बारीक-सारीक तपशीलासह केलेल्या व्यक्तिंच्या वर्णनातून व्यक्तिचे वय, शरीर, स्वभाव, भाषा, शिक्षण, व्यवसाय इ. गुणविशेष चित्रीत झाले आहेत. शेषराव मोहिते व्यक्तिच्या बाह्यवर्णनामध्ये अधिक गुंतून न राहता ते व्यक्तिच्या अंतर्मनाचाही वेध घेताना दिसतात. त्यांनी व्यक्तिचित्रणासाठी वापरलेली भाषा ही मराठवाडी-कानडी मिश्रीत आहे.

५. शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीलेखनातील निवेदन

कादंबरीकार आपल्याला आलेले अनुभव निवेदकाच्या सहाय्याने प्रकट करीत असतो. निवेदक घटना, प्रसंग, पात्र, वातावरण इत्यादींचे निवेदन करीत असतो. या निवेदनातूनच घटना, प्रसंग, पात्रचित्रण, वातावरण इ. घटकांची निर्मिती होत असते. गतीमान निवेदन हे कथानकाला पुढे जाण्यास मदत करीत असते. निवेदन हे कथन, वर्णन, भाषा आणि संवाद या चार प्रकारातून आकारास येत असते. या निवेदनातूनच कलाकृतीतील घटनांचा अर्थ वाचकांना स्पष्ट करण्याची भूमिका पार पाडली जाते. निवेदनासाठी भाषेचा माध्यम म्हणून उपयोग केला जातो. ‘प्रथमपुरुषी निवेदनामध्ये’ निवेदक म्हणून कादंबरीतीलच एक पात्र किंवा दुय्यम पात्र असते. ‘तृतीयपुरुषी’ निवेदन पध्दतीमध्ये निवेदकाला सर्व काही माहीत आहे आणि तो ते विविध बारकाव्यासह सांगत आहे असे दर्शविलेले असते. या दृष्टिने

शेषराव मोहिते यांनी आपल्या कादंबऱ्यामध्ये निवेदनाचा कशा प्रकारे वापर केला आहे ते पाहता येईल.

शेषराव मोहिते यांनी कादंबरीलेखन करित असताना प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी या दोन्ही निवेदन पध्दतीचा अवलंब केलेला दिसतो. त्यांच्या दोन्ही कादंबरीमध्ये दोन वेगवेगळ्या निवेदनपध्दतीचा अवलंब केलेला आहे. 'प्रथमपुरुषी निवेदनाचा' वापर करून लिहीलेली 'धूळपेरणी' ही कादंबरी विविध पात्रांच्या स्वभावातून प्रवाहीत होताना दिसते. ही संपूर्ण कादंबरी म्हणजे नायक श्रीरामचे आत्मनिवेदनच आहे. स्वतःचे घरापासून, गावापासून तुटले जाणे, मानसिक घालमेल हे या कादंबरीतून मांडलेले दिसून येते. स्वतःचे सुख, आणि दुःख स्वतःच मांडणारी ही कादंबरी आहे. सुरुवातीला शिक्षणाविषयी तिरस्कार असणारा नायक कादंबरीच्या शिक्षणातच रमून गेलेला दिसतो. शिक्षणाविषयीच्या तिरस्काराचे निवेदन करताना नायक म्हणतो, "इतक्या दिवसांची पिढ्यान् पिढ्यापासून चालत आलेली आपली ही कुणबीक.... या शाळेसाठी सगळं सोडून द्यायची पाळी यायली. आपली या शेतात रोवलेली पाळंमुळं खोडून काढणारी आणि आपल्याला असं धडधाट असताना उघड्यावर टाकून लुळपांगळं करणारी ही शाळा !..."^{१०} या निवेदनातून शाळेविषयीचा तिरस्कार, शिक्षणातील फोलपणा आणि शेतीविषयीची नायकाची ओढ व्यक्त झालेली दिसते.

'धूळपेरणी' या कादंबरीच्या सुरुवातीलाच नायक स्वतःची आणि आपल्या जवळच्या नात्यातील व्यक्तींचीही ओळख करून देतो. "मी एका शेतकऱ्याचा मुलगा. आई वडिलांचा एकुलता एक. एक धाकटी बहीणही आहे. पण मुलगा मी एकटाच. एकत्र कुटुंब. आजी आजोबा थकलेले. चुलता आप्पा वडिलाहून लहान. पण शाळामास्तर...."^{११} या प्रथमपुरुषी निवेदनातून नायकाने आपल्या कुटुंबाची ओळख करून दिलेली दिसते.

“एके दिवशी पहाटेचे साडेचार पावणेपाच वाजले असतील. दारावर टकटक आवाज आला म्हणून मी झोपेतून धडपडून उठून दार उघडायला गेलो. दार उघडून बघतो तर दारात कुलगुरु. मी अंगावरील चादर सावरत डोळे चोळत किरण प्रवीणला उठवावं म्हणून वळलो तर तेच आत आले. दोघांच्याही अंगावरील चादरी खसाखस.....”^{१२}

अशाप्रकारे ‘धूळपेरणी’ या दुसऱ्या कादंबरीमध्ये शेषराव मोहिते यांनी प्रथमपुरुषी निवेदन पद्धतीचा वापर केला आहे. आत्मकथनात्मक पद्धतीने आलेले अनुभव याठिकाणी लेखकाने सांगितलेले आहेत. या निवेदनाद्वारे अनेक प्रसंग, घटना वाचकांना सांगताना हा निवेदक आत्मशोध घेताना दिसतो.

शेषराव मोहिते यांनी प्रथमपुरुषी निवेदनाबरोबरच ‘असं जगणं तोलाचं’ या पहिल्या कादंबरीमध्ये तृतीयपुरुषी निवेदनाचा वापर केला आहे. शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीतील तृतीयपुरुषी निवेदनाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. उदा. “कारभान्यानं दोन महिन्याची सवड दिल्यामुळं हारीबा रातना दिवस आपटत हिंडत होता. नाही त्या पावण्या-रावळ्याचे उंबरठे झिजवत होता. पण साऱ्या पावण्या-रावळ्याचीही गत एकच...”^{१३} सावकाराच्या कर्जाने दबून गेलेल्या आणि सर्वच पातळीवर अपयशी ठरलेल्या शेतकऱ्याचे जीवन व्यक्त करण्यासाठी हे निवेदन उपयुक्त ठरते.

“केशव पाटील आता मदी आल्यात म्हंटल्यावर माणिकराव पाटलाच्यातील पोलीस पाटीलकी जागी झाली. कदी वाडवडिलांनी डोके फोडून घेतल्याले. पण दोन घराण्यातला उभा दावा, डोयानडोयपासून चालत आलेला...”^{१४} व्यक्ती व्यक्तिका पिढ्यान् पिढ्यातील संघर्ष या निवेदनाद्वारे व्यक्त झाला आहे.

तृतीयपुरुषी निवेदनाद्वारे शेषराव मोहिते यांनी हरिबा आणि सावकार या व्यक्तिकांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग या कादंबरीमधून रेखांकित केलेले आहेत. यातून लेखक सावकाराच्या स्वभावगुणावरही प्रकाश टाकतो.

शेतकऱ्यांच्या जीवनातील, शेतीविषयक काही प्रसंग शेषराव मोहिते यांनी या कादंबरीतील निवेदनाद्वारे चित्रित केले आहेत. उदा. “काळीभोर जमीन लोण्यासारखी मऊ झालेली. तिचा ऊर फाडून तिफणीचे फण घुसत होते. शेल्यावून माती पडत होती. नळ्यावाटे आलेल बी शेळीच्या लेंड्या पडल्यावानी तासात पडत होतं. डोळ्याची पापणी लवजेपातोर तर आजुबाजुनी माती अंगावर घेऊन लपत होतं...”^{१५} या निवेदनाद्वारे लेखकाने शेतीतील पेरणीचा प्रसंग वेगवेगळी प्रतिमा आणि प्रतीके वापरून जिवंत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या निवेदनामध्ये कल्पकता दिसून येते.

ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची मानसिक, कौटुंबिक, सामाजिक आणि प्रादेशिक जीवनाची स्थिती व्यक्त करणारी ही कादंबरी आहे. त्यामुळेच निवेदनामध्ये या संदर्भातील शब्दांचा वापर अधिक प्रमाणात झालेला दिसून येतो. उदा. ‘का गा, वारगीचे, जाऊदी तिच्या आयला, व्हय माय, बरं झालं माय, करजे पातोर,’ अशा वेगवेगळ्या प्रकारचे निवेदन या कादंबरीमध्ये आढळते. यामुळे निवेदनात प्रवाहित्व आणि वास्तवता आलेली दिसते.

अशाप्रकारे शेषराव मोहिते यांनी ‘प्रथमपुरूषी’ आणि ‘तृतीयपुरूषी’ निवेदन पद्धतीचा यथार्थतेने वापर केलेला दिसून येतो. ‘धूळपेरणी’ या त्यांच्या आत्मनिवेदनात्मक कादंबरीसाठी ‘प्रथमपुरूषी’ तर ‘असं जगणं तोलाचं’ या कादंबरीसाठी सर्वसाक्षी सर्वज्ञ अशी असणारी ‘तृतीयपुरूषी’ निवेदन पद्धती वापरली आहे. या दोन्ही निवेदन पद्धतीचा वापर हा आशयनुरूप झालेला दिसतो.

५. भाषा

भाषा हे आशयाचे महत्त्वपूर्ण अंग असल्यामुळे, लेखक आशय व्यक्त करण्यासाठी स्वतःची स्वतंत्र अशी भाषा निर्माण करित असतो. भाषेच्या माध्यमातून लेखक स्वतःच्या भाव-भावनांची देवाणघेवाण करित असतो. पात्रांचा व्यक्तिपरिचय

करून देणे, त्याचे भावविश्व उलगडणे इ. घटकांचे आधारतत्त्व हे त्याने निर्माण केलेल्या भाषेवर अवलंबून असते त्यामुळे आशयाला सुसंगत अशी निवेदनाची भाषा असेल तर कादंबरीतील परिणामकारकता वाढते. कथानक प्रवाही ठेवणे, व्यक्तिपरिचय करून देणे, साध्या-सोप्या भाषेतून आपले मत व्यक्त करणे हे भाषेतून साधले जाते. भाषेमध्ये नावीन्य आणण्यासाठी लेखक भाषेची मोडतोड करून भाषेचा नवीन प्रयोग करित असतो.

भाषेविषयी लिहिताना शेषराव मोहिते म्हणतात, “असं जगणं तोलाचं मधील जीवन ज्या प्रकारचं आहे, त्याला त्याच प्रकारची भाषा हवी होती. मुळात कुठल्याही साहित्यातलं जीवन हे आपली अंगचीच भाषा घेऊन येते. ते त्याच भाषेतून व्यक्त झालं तरच ते जिवंतपणे उभं राहतं अन्यथा नाही.”^{१६} यावरून असे म्हणता येईल की, शेषराव मोहिते यांनी दोन्ही कादंबऱ्यांसाठी वापरलेली भाषा त्या त्या पात्रांची स्वतःची भाषा आहे. म्हणूनच ‘असं जगणं तोलाचं’ पेक्षा ‘धूळपेरणी’ची भाषा नागरी जीवनाचा प्रभाव असणारी आहे.

शेषराव मोहिते यांनी निवेदनासाठी प्रमाण भाषेबरोबरच मराठवाडी बोली भाषेचाही वापर केलेला दिसून येतो. भाषेमध्ये प्रत्येक शब्दाला अत्यंत महत्त्व असते. प्रत्येक शब्दामागे केवळ त्याचा अर्थच असतो असे नाही तर त्यांचे रंग, रूप, गंध इ. चे इतिहासगत सांस्कृतिक देवाणघेवाण असते. या सर्वांच्या एकत्रित आविष्कार कार्याची जबाबदारी ही शब्दावर असते. शब्द हे भाषेचे महत्वाचे घटक असतात. असे अनेक शब्द शेषराव मोहिते यांच्या भाषेतून आलेले दिसतात.

साधी, सरळ, सोपी भाषा आणि सूत्रबद्ध निवेदनाची मांडणी हे शेषराव मोहिते यांच्या एकूणच कादंबरीलेखनाचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. अन्य भाषेतील रचनाही या कादंबरीतील गुणांमध्ये भर टाकणारी ठरली आहे. ‘असं जगणं तोलाचं’ या कादंबरीतील निवेदन हे मराठवाडी बोली भाषेचा स्पर्श असणाऱ्या भाषेत आले

आहे तर 'धूळपेरणी' मध्ये या बोली भाषेबरोबरच प्रमाण भाषेचाही निवेदनासाठी वापर केलेला दिसून येतो. उदा.

“आसं का गा हारिबा. येळ वकत कुणावरबी येत्यात गा. तू कायी घोर करनूक. काय फायजी तेवढे घिवून जा. आन् तगाद्याची बी कायी लई फिकीर करनूक...” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १९)

“आसं बोलू नको गा दादा! माजा मोत्या आसा बेवारशावनी कावळ्या कुत्र्यांची धन व्हायचा नाही...” (‘धूळपेरणी’, पृ. ४१)

“आपल्याला इथं आपल्या आईबापांनी कशाला पाठवलय? आणि आपलं हे काय चाललय? याच्यापुढं ज्यांना पिरेड ऑफ करायचे असतील त्यांनी करा. मी सगळे पिरेड करणाराच...” (‘धूळपेरणी’, पृ. २४१)

शेषराव मोहिते यांनी निवेदनासाठी आणि संवादासाठी वापरलेली भाषा ही त्यांची स्वतःची भाषा आहे. हे सांगताना भास्कर चंदनशिव म्हणतात, “शेषराव मोहिते यांनी ‘जगलेली भाषा’ कादंबरीतून स्वभाविकपणे अवतरलेली आहे. ती भाषा डॉ. शेषराव मोहिते यांची नसून त्यांच्यातील म्हणजे हारिबा कासा या कुटुंबातीच्या रक्तीय संबंधाची, तिथल्या खेतीमातीची, त्यात रापलेली आणि त्यातूनच वापरलेली ती भाषा आहे. मराठवाडी-कानडी सीमेवरील जगण्याचा ढंगाचा ‘तोल’ तीने सावरून व्यक्त केलेला आहे.”^{१७} यावरून असे दिसते की, या कादंबऱ्यांची भाषा ही मराठवाडी-कानडीचा प्रभाव असणारी सीमावर्ती भागातील बोली भाषा आहे. परंतु ‘धूळपेरणी’ या कादंबरीवर बोली आणि नागरी भाषेचा प्रभाव असल्यामुळे निवेदनासाठी अधिकतर प्रमाण भाषेचा वापर केलेला दिसून येतो.

एकंदरीत, शेषराव मोहिते यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये आशयाला अनुरूप असा भाषेचा वैविध्यपूर्ण वापर केलेला दिसून येतो. यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा घोटीवपणा नाही. निवेदनामध्ये सहजता आणण्यासाठी म्हणी, वाक्प्रचार, उपमा,

परभाषेतील शब्दांचा सयोग्य वापर आणि आकर्षक संवाद रचना करून भाषेच्या शैलीमध्ये नवीनता आणली आहे.

६. शैली

शेषराव मोहिते यांनी कादंबरी लेखन करताना अनेक वेगवेगळ्या शब्दांचा वापर विविध प्रकारे केलेला दिसून येतो. प्रादेशिक मराठवाडी-कानडी भाषेचा प्रभाव असणाऱ्या शब्दांचा वापर अधिक आढळतो. या शब्दांचे स्वरूप नियमानुसार असले तरी त्याचे रूप मात्र वेगळे ठरते. नवनवीन शब्दांचा वापर त्यांनी संवाद आणि निवेदनामध्ये केलेला दिसून येतो, हे त्यांच्या लेखनाचे वेगळेपण मानता येईल 'टुळटुळ', 'डुबूक डुबूक', 'टळून', 'उगू', 'ईगा', 'काडलालयस' या ग्रामीण बोलीतील शब्दांचा वापर या कादंबऱ्यामध्ये सहज झालेला दिसतो.

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांची शैली खास मराठवाड्यातील खेडूत वळणाची आणि ग्रामीण बोलीभाषेतील गोडव्याचा स्पर्श असणारी आहे. तर 'धूळपेरणी' ची शैली ही नागरी शैलीकडे झुकताना दिसते. याचे कारण नायकाचे शहरातील वास्तव्य हे आहे. असे असले तरी शेषराव मोहिते यांनी योजिलेली शब्दरचना आणि त्यापाठीमागची पार्श्वभूमी ही ग्रामीण आहे असे दिसते. त्यामुळे साधी, सोपी, ओघवती, प्रवाही अशी निवेदन शैली आलेली आहे.

अशाप्रकारे शेषराव मोहिते यांनी खेडूत, ग्रामीण आणि नागरी वळणाची शैली वापरून कादंबरीची परिणामकारकता वाढवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यांनी परभाषेतील काही शब्दांचा वापर केल्यामुळे भाषेची परिणामकारकता वाढली आहे. सहज, सोपे संवाद आणि अर्थपूर्ण शब्द हे त्यांच्या शैलीचे विशेष होय.

७. प्रश्नार्थक शैली

शेषराव मोहिते यांनी कादंबरी लेखनामध्ये प्रश्नार्थक शैलीचाही वापर केलेला दिसून येतो. या प्रश्नार्थक शैलीने आवश्यक तो परिणाम साधलेला दिसतो. उदा. "आऊ, हामच्या आबाला एक कसं करावं ये?"

“आन् का बर गं?” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १२८) हिरकणीने चंद्रभागाला विचारलेला हा प्रश्न आहे. याचे उत्तरही तिनेच दिले आहे. या प्रश्नार्थक शैलीतून भावाला मुलगा होत नाही म्हणून खंत व्यक्त झाली आहे.

“तुमची जीब घिवून काय करू? बैलं दियाचं बोला नीट जमवून. आडीचशाला हाव का राजी?” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. ५७) गिन्हायकाने नामुला उलटा विचारलेला हा प्रश्न आहे.

“हे मझ्या एकट्यासाठीच? दुसरं कोण नाही घरात?” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १९५) कुटुंबावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या गोपाळ मास्तरने आपल्या बायकोला जाणीवपूर्वक विचारलेला हा प्रश्न आहे. यातून गोपाळचा कुटुंबवत्सलभाव आणि सर्वसमावेशक वृत्ती दिसून येते.

“माणसाच्या हातून काही तरी भयंकर गुन्हा घडल्याशिवाय जर का त्याला खडी फोडायची पाळी येत नसल तर मग आपल्या आई-बापानं काय गुन्हा केल्यात म्हणावं?” (‘धूळपेरणी’, पृ. १२९) असा श्रीरामला पडलेला प्रश्न शेवटपर्यंत भेडसावत राहतो. या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर मिळविण्यासाठी त्याला परभणीपर्यंतचे शिक्षण घ्यावे लागते.

“आपल्या भोवताली बसलेली ही सगळी मुलंही असंच जळतं पोळतं मन घेऊन इथं बसली असतील का? त्यांच्या तेजदार डोळ्यात कोणती स्वप्न तरळत असतील? बहात्तरच्या दुष्काळाचे डाग त्यांनाही बसले असतील काय?” (‘धूळपेरणी’, पृ. १२३) असे अनेक प्रश्न श्रीरामला पडतात, अशा वेगवेगळ्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यातच गुंतून तो राहतो. श्रीरामला आपल्या भविष्यात लागलेला वेध यातून दिसून येतो.

अशाप्रकारे शेषराव मोहिते यांनी प्रश्नार्थक शैलीचा अवलंब केलेला दिसतो. त्यांनी निवेदनामध्ये जाणीवपूर्वक प्रयोग करायचा म्हणून प्रश्नार्थक शैलीचा उपयोग

केलेला नसून ती आशयानुरूप, सहजपणे, आलेली आहे. या शैलीमुळे पात्राच्या मनातील सुप्त विचार समजण्यास मदत होते.

८. परभाषेतील शब्द

शेषराव मोहीते यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांवरती मराठवाडी- कानडी सीमेवरील खेडूत बोलीचा प्रभाव असल्यामुळे या निवेदनामध्ये सीमावर्ती भागातील काही नवीन शब्दांबरोबरच इंग्रजी, हिन्दी भाषेचाही प्रभाव जाणवतो. ही भाषा वापरताना निवेदनामध्ये तुटकपणा न येता दोन्ही भाषेतील शब्द एकमेकांना सहजासहजी सामावून घेताना दिसतात.

श्रीराम हा 'धूळपेरणी' या कादंबरीचा नायक शहरी संस्कृतीच्या सानिध्यात आल्यामुळे या भाषेवरती प्रभाव जाणवतो. उदा. हैद्राबादची उस्मानिया युनिवर्सिटी, सालारजंग म्युझियम पाहून अँग्रीकल्चर युनिवर्सिटीत गेल्यावर जिकडे तिकडे 'Down Down V. C. Down' च्या घोषणा पाहील्या. (धूळपेरणी पृ. २२३)

“प्राध्यापक जोरजोराने घोषणा देत होते. हम सब एक है.”

(धूळपेरणी पृ. २२०)

“एक वाक्य मी कुठून तरी वहीत लिहून ठेवलं होतं. पप्यानं वाचलं, 'Be slow in choosing a Friend slower in changing No. doubt new is silver but old is gold.' आणि वही मिटत मनाशीच पुटपुटला, 'साला अपने साथ भी यही चाल चल रहा है' (धूळपेरणी पृ. १८०)

खडू डस्टर आवरून घेत सर म्हणाले, 'Here is a very sadness news Loknayak Jayprakash narayan has passed away.' (‘धूळपेरणी’ पृ. २७४)

अशी इंग्रजी, हिन्दी भाषाही त्यांच्या कादंबरीमध्ये येते. “मी बगतो कोशीस करून, 'मी भयंकर बैचेन होऊन म्हणलो.'” अशी मराठी, हिन्दी मिश्रीत भाषा त्यांच्या कादंबरीत येते. तर कधी फक्त हिन्दी गाण्यातील काही कडवीही येतात.

उदा.

“जाईये SS आप कहा जाओगे SS।

ये नजर लौट के फिर आयेगीSS।”(धूळपेरणी, पृ.८०)

“बळीनं तोंड उघडलं, ‘हमको कायीच मालूम न्हाई साब.’” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. ५०) ग्रामीण मराठी बोली व हिन्दी मिश्रित भाषा आलेली दिसते. तसेच ग्रामीण बोली बरोबरच फारशी भाषेतीलही काही शब्द आलेले दिसतात. उदा. तर्जुमा, बयनामा, ग्रामीण शब्द मंटलोनाव, राहवणापणीच,’ रिपोर्ट, शरीक अशा स्वरूपाच्या वेगवेगळ्या भाषेतील शब्दांच्या समर्पक वापर केलेला दिसून येतो.

९. लोपचिन्हांचा वापर

शेषराव मोहिते यांनी कादंबरीलेखन करताना काही प्रमाणात लोपचिन्हांचाही वापर केलेला दिसतो. उदा. “आणि तसं व्हणार नसलं तर ऱ्हाऊद्या त्यचं बी बगायला यील दमानं... तुमच्या सवडी सरक!” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १३) या ठिकाणी कासाच्या मनातील आपल्या मुलाविषयीचे काही विचार व्यक्त झाले आहेत. तिला आनखी बोलायचे आहे परंतु ती ते विचार तसेच मनात ठेवते. म्हणून लोपचिन्हाचा उपयोग केलेल दिसतो.

“जी... जी... मालूम न्हाई साब” तुकारामला बरीच खोटी माहीती संगायची असते पण घाबरल्यामुळे तो सांगू शकत नाही. तेव्हा लोपचिन्हांचा वापर केला आहे.

“गिऱ्हायकाची नजर नामुकडं वळली लईच कापर दिसतय पोर. माळरानचं पाणी...” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. ५७) गिऱ्हायकाच्या मनात नामुविषयी आणि खेड्यातील लोकांविषयीचा रोष व्यक्त करायचा होता, परंतु तो पुढे काहीही बोलत नाही. तेव्हा या लोपचिन्हाचा उपयोग केला आहे.

“मी काही केलो तरी तुझा धाक राहावा माझ्यावर म्हणून मी तुलाच तेवढं नेतो सोबत कुठंही आणि तूच...” (‘धुळपेरणी’, पृ. १९३) श्रीरामाने विश्वासघात केला म्हणून पय्याला श्रीरामचा राग आला होता. तो राग व्यक्त न करता मनामध्ये ठेवून पुढे काहीही बोलत नाही. म्हणून या लोपचिन्हाचा वापर केला आहे.

“काही तरी खोटी नाटी कारणं सांगून कमी जास्त पैसेही कधी मागवीत नाही... तरीही यांचा इतका चिकटपणा...” (‘धुळपेरणी’, पृ. १८९) आपण इमानदारीने पैसे खर्च करूनही आप्या खर्चायला वेळेवर पैसे देत नाही म्हणून श्रीरामच्या मनात आप्याविषयी चीड निर्माण होते. परंतु आप्यासमोर चीड व्यक्त न करता तशीच मनात ठेवतो. तेव्हा अशा लोपचिन्हांचा वापर केला आहे.

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखांना आपल्या मनातील विचार प्रकट करावयाचे आहेत. परंतु ते शब्दरूपात प्रकट करू शकत नाहीत. अशावेळी लोपचिन्हांचा वापर केलेला दिसतो. असे अनेक प्रसंग शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये आलेले आहेत.

१०. उद्गारवाचक चिन्हांचा वापर

उद्गारवाचक चिन्हांचा वापर मुख्यतः हर्ष, खेद, तिरस्कार, आश्चर्य किंवा तोंडची जशीच्या तशी आलेली वाक्य वगैरे विकार दाखविण्यासाठी केला जातो. शेषराव मोहिते यांनी अशा स्वरूपाच्या वाक्यरचनेचा वापर निवेदनासाठी अधिक प्रमाणात केलेला दिसून येतो. उदा. “आबा हेवडी बारच येते गा! पुन्ना कदीसुद्धा येतनी बग तू! चार दिवसच न्हाते. पुडच्या येळला तू आणून सोडल्यावर हितच न्हाते का न्हाई बग!” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १२४) हिरकणाला भावाबरोबर माहेरला परत जायचे आहे. परंतु तो घेऊन जात नाही याचा खेद यातून व्यक्त झाला आहे.

“ये गाबड्याहो! गिन्हायकाच्या वक्ताला का बसलाव रे आसं दारात!”
(‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १९७) लक्ष्मण पाटील या दुकानदाराचा लहान मुलांवरील राग यातून व्यक्त होतो.

“आगं SS गंSS गंSS शांतेSS! काय शिदूरी बी दिलीया गं तुज्या सासूनं?
हेवडीच शिदूरी आता कुणाच्या नाकार कोंबाव मनं!” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ.
१८९) शांताच्या आईने कमी दिलेली शिदोरी पाहून कासा नापसंती व्यक्त करते.

“तिथं आल्यावर वाटायलं छे! हे काही खरं नाही.” (‘धुळपेरणी’, पृ.
५१) नायक श्रीराम याच्या मनामध्ये गावाविषयी, शेतीविषयी निर्माण झालेला दुरावा यातून प्रतीत होतो.

“जा! बस जा मागे!” (‘धुळपेरणी’, पृ. १३०) यातून डिप्युटी सायबाचा वालेकरविषयीचा तिरस्कार व्यक्त झाला आहे. “हूँ! बघायलोय मी ही.” यातून आप्पा मास्तरचा दादाराव विषयीचा खेद व्यक्त झाला आहे.

अशा स्वरूपाच्या उद्गार चिन्हांचा वापर शेषराव मोहिते यांच्या दोन्ही कादंबरीतील निवेदनामध्ये अधिक प्रमाणात झालेला दिसून येतो. या चिन्हांचा वापर त्यांनी जाणिवपूर्वक केलेला नसून तो आशयाशी, व्यक्तिरेखांशी सुसंगत असल्यामुळे सहज, ओघवत्या निवेदनातून केलेला दिसतो.

११. संवाद रचना

संवाद हा निवेदनातील एक घटक असून संवादावरून व्यक्तिचा स्वभावधर्म, भाषा समजण्यास मदत होते. तसेच प्रसंगनिर्मिती आणि कथानक रचनेसाठीही संवाद हा घटक महत्त्वाचा ठरतो. निवेदनाप्रमाणेच संवादाची एक स्वतंत्र भाषा असते. मनुष्य जी भाषा बोलतो त्यातून त्याचा स्वभाव, गुणधर्म आणि व्यक्तिमत्व व्यक्त होत जाते. त्यामुळेच लेखक पात्रांच्या तोंडचे संवाद, लकबी सांगून ती व्यक्तिरेखा जिवंत करित असतो. पात्रांच्या तोंडी संवादासाठी प्रामुख्याने बोली भाषेचाच वापर केला जातो.

शेषराव मोहिते यांनी पात्रानुरूप संवादाचा वापर केलेला दिसतो. ‘असं जगणं तोलाचं’ या कादंबरीमध्ये ग्रामीण बोली बरोबरच काही हिन्दी भाषेतील संवादही आलेले आहेत. उदा.

“आच्छा, फिर आप चूप ही बैठे है। बोलते क्यों नही कुछ?...”

“काय बोलायचाय साहेब! तुमाला तर सारं ठावंच हाय की....”

“हामको क्या ठावं हाय बे! आँ! तुमको क्या मालूम है वो बताओ। कल मुकादमा चलेगा, तो वहाँपै तो सब बोलना पडता. मालूम है?”

“जी...जी... मालूम न्हाई साब...”

“क्या मालूम नही बे?” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. ५०) याठीकाणी मोहरीर हा हिन्दी भाषिक असल्याने त्याला मराठी बोलता येत नाही. त्यामुळे तो तुकाराम आणि बळीबरोबर हिन्दी भाषेतच संवाद साधताना दिसतो. या संवादावरून मोहरीरच्या करारी स्वभावाचे आणि बळी, तुकाराम यांच्या घाबरट स्वभावाचे दर्शन घडते.

“शिकलेले पोरं का बिन लगनाचेच बसतासत्यात हरिबा? कवा येणाराय त्येनं गावाकडं? आला तर जर कानावर तर घालून बगा त्येच्या.”

“पण पाऊणपण कुटलं हाय कारबारी? ” हारिबानं विचारला.

“हामच्या राऊबाच्या पोरीसाठी इच्चारलालाव गा” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १८१) विष्णूकारभारी आणि हरिबा यांच्यातील हा संवाद आहे. या संवादातून कारभाऱ्याचा जावई राऊबाच्या व्यक्तिचित्रणाकडे लक्ष वेधलेले दिसते.

“भावजी आसं का तोंड चुकवीत हिंडलालाव, मी का फाडून खायला आलाव तुमाला.”

“आँ! मी कशाला हिंडू कुणाला तोंड चूकवून! मला का कुणाच भि हाय.” नागनाथ गांगारून गेलेला.

“मला लई कायी बोलायचं न्हाई तुमच्यासंग, पण एक दोन गोष्टी तर सांगचाल का जरा.”

“बोला की. मी का नको मंटलो.” म्हणून नागनाथ अगं चोरून बसा.

“शेत लोकाला तोडून लावलो मन.”

“व्हय लावलो की.”

“कुणबीक मोडून बसायला बरं वाटतय व्हय भावजी, आपल्या सरकयाला? बापजाधानी गावावर पाटीलकी केली. आन् तुमंच्या बायका रोज एकाच्या शेतत रोजानं चाल्ल्या. ती बी घटचे नंबर आसून. ही शोभतय तुम्हाला?” (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १७७) गोपाळ आणि नागनाथ यांच्या संवादातून दोघांच्याही व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू समजतात. गोपाळची कुणबीकीविषयीची तळमळ यातून व्यक्त झाली आहे. ग्रामीण बोली भाषेतील हे संवाद पात्रानुरूप आलेले दिसतात.

“भावजी तुमचं वट्ट बोलणं खोटं बगा!”

“आँ, आबा थोडा दचकलाच.”

“तुम्ही उगू हूं मनून ऐका माजं”

“सांगा तर खरं...” (‘धूळपेरणी’, पृ. ३६)

कन्नड मिश्रित मराठी भाषेतील हा संवाद आहे. नागनाथ कन्नड भाषिक असल्यामुळे कानडी शब्दांचा संवादात वापर केलेला दिसतो.

“किर्ती दिवस हायत्या मालक सुट्ट्या शाळला?”

“हैत महिना दीड महिना, का हो?”

“चलताव का मग माळाकडल्या शेतात. का बसणारा अभ्यास करीत?”

“कशाचा अभ्यास का टिभ्यास! चला की आजपासूनच” (‘धूळपेरणी’, पृ. ५४) सालगडी माणिका आणि श्रीराम यांच्यातील हा संवाद आहे. श्रीरामची

शेतीविषयीची आवड आणि शिक्षणाची बेफिकीरवृत्ती या संवादातून व्यक्त झाली आहे.

एकंदरीत, शेषराव मोहिते यांनी पात्रानुरूप भाषेचा वापर केलेला दिसून येतो. त्यांनी हिन्दी, इंग्रज, कन्नड इ. भाषेचा वापर अगदी सहजरित्या अवश्यक तेथेच केलेला आहे. ग्रामीण बोली, विशेषतः मराठवाडी-कानडी सीमाभागातील कथानक आल्यामुळे तेथील प्रादेशिक बोलीचा प्रभाव या कादंबरीतील पात्रांवर आढळतो. तसेच हेल काढून बोलण्याची लकबही जाणवते. नाट्यपूर्ण संवाद आणि निवेदनातील सहजता हे शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांचे एक विशेष म्हणावे लागते. ग्रामीण भाषेचे एक स्वतंत्र रूप त्यांच्या कादंबरीत दिसून येते.

१२. उपमा, म्हणी व वाक्प्रचार वापर

शेषराव मोहिते यांनी त्यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांमधून समर्पक अशा उपमांचा वापर केलेला दिसतो. या कादंबऱ्यांमधून आवश्यक तेथे उपमांची योजना केलेली दिसून येते. अर्थपूर्ण अशा उपमांमध्ये वेगळेपण जाणवते.

उदा.

‘पण हारीबाची अवस्था पावसात भिजलेल्या ढेकळासारखी झालेली.’

(असं जगणं तोलाचं, पृ. ६२)

‘रातभर डोळ्यापुढे हत्तीसारखे भरत्या-सरत्या’ (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. ५४)

‘जड आलेल्या बाईसारखी रात हळू हळू सरकत होती.’ (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. २९)

‘लेकरवाळ्या बाईच्या घरावनी त्या रानाची कळा.’ (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. ८९)

‘वावबर लांब माय. सळसळ करीत आसा ईज नाचल्यावणी माज्या म्होरं आजून नाचलालाय.’ (‘असं जगणं तोलाचं’, पृ. १६५)

‘भिजल्या मांजरासारखा त्याच्यापुढे जाऊन मान खाली घालून उभा राहिलो.’ (‘धूळपेरणी’, पृ. ९१)

‘म्हशीच्या वांट्रासारखे पाये वडीत निघाला.’ (‘धूळपेरणी’, पृ. १२८)

‘इथं नित्यनवा वाटणारा दिवस तिथं गावाकडं तसा कसा नेहमी खाली मान घालून जड पावलं उचलणाऱ्या म्हाताऱ्या बैलासारखा भासायचा!’ (‘धूळपेरणी’, पृ. १३६)

‘ऊसाचा थळ बांबूच्या बनासारखा सळसळत होता.’ (‘धूळपेरणी’, पृ. १४८)

‘आत रताळाच पोतं टाकल्यासारखा राप्पकन आपटला.’ (‘धूळपेरणी’, पृ. १८०)

वरील निवेदनामध्ये आलेल्या ‘ढेकळासारखी’, ‘हत्तीसारखे’, ‘जड आलेल्या बाइंसारखी’, ‘लेकरवाळ्या बाईच्या घरावनी’, ‘ईज नाचल्यावणी’, ‘भिजल्या मांजरासारखा’, ‘म्हशीच्या वांट्रासारखे’, ‘म्हाताऱ्या बैलासारखा’, ‘बांबूच्या बनासारखा’, ‘पोतं टाकल्यासारखा’ इत्यादी उपमा ह्या ग्रामीण जीवनशैलीशी निगडित आहेत. काही उपमांमधून कृषीसंस्कृतीचे चित्र उभा राहते. म्हणून असे म्हणता येते की, शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांतील प्रत्येक उपमा ही कृषीजीवनाशी, प्राणीजीवनाशी, निसर्गाशी निगडित आहे. समर्पक उपमांची योजना हे त्यांच्या कादंबरी लेखनाचा एक विशेष म्हणता येईल.

शेषराव मोहिते यांनी कादंबरी लेखन करत असताना उपमांच्या वापराबरोबर वाक्प्रचार व म्हणींचीही योजना केलेली आहे. यामुळे भाषेमध्ये नेमकेपणा येण्यास व भाषेचे सौंदर्य वाढण्यास मदत झाली आहे. उदा. ‘तोंड फोडणे,’ ‘उंबरठे झिजवणे,’ ‘अंगाचा ईस्तू करणे,’ ‘शेवटचा खडा टाकणे,’ ‘बंडाळीत पडणे,’ ‘हवाला घेणे,’ ‘पंढरी आठवणे,’ ‘केसं गुंतणे,’ ‘तांदूळ पडणे,’ ‘चेर मातवणे,’

‘पोटात पाय शिरणे,’ ‘काळीज थंडगार पडणे,’ ‘हालवून खुट्टा बळकट करणे,’ ‘कानाला खडा लावणे,’ ‘दाताच्या कन्या करणे,’ ‘तोंड काळं करणे,’ ‘धरणीमाय जागा न देणे,’ ‘येळमेजून जाणे,’ ‘जीव टांगणीला लागणे,’ ‘काळीज कापीत राहणे,’ ‘गळा काढणे,’ ‘काणा डोळा करणे,’ ‘गिरा लागणे,’ ‘हातावर पाणी पडणे,’ (‘असं जगणं तोलाचं’) ‘मेटे मोडणे,’ ‘तोंड लागणे,’ ‘चिडीचूप होणे,’ ‘चपापणे,’ ‘धौसव्या तोडणे,’ ‘अंगाची लाही होणे,’ ‘मेल्याहून मेल्यासारखे होणे,’ ‘ईस्तू लागणे,’ ‘केस तोडणे,’ ‘डोळे दिपणे,’ ‘गाठीला पैसा बांधून ठेवणे,’ ‘माणसाचं वारूळ होणे,’ ‘रान उठणे,’ ‘गांगरून जाणे, (‘धूळपेरणी’) यासारख्या वैविध्यपूर्ण वाक्प्रचारांचा वापर शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये केलेला दिसून येतो.

याशिवाय आशयानुरूप असा म्हणींचाही वापर केलेला दिसतो. उदा. ‘गुळाचा गणपती बसल्यावणी बसणे,’ ‘खायला काळ आन् भुईला भार,’ ‘उचलत्यात जीब आणि लावत्यात टाळाला,’ ‘डोळा हेकणा ती हेकणाच,’ ‘आगीतनं काढूनं फुफाट्यात न्हिऊन टाकणे,’ ‘करायला गेलो मारूती आन् माकडच होऊन बसलं की,’ ‘वाळूत मुतलं तर फेसनापाणी,’ ‘कापल्या करंगळीवर मुतायला तयार नसणे,’ ‘नागड्यापाशी उगडं गेलं आन् रातबर हिवानं मेलं,’ ‘ना बाप तालेवार ना नवरा तालेवार’ (असं जगणं तोलाचं) ‘पेरणीसाठी ठेवलेलं बी दळून देवाची आराधना करणे,’ ‘अंगावरून मोराचा पीस फिरवल्यासारखं होणे,’ ‘कानात जीव आणणे,’ ‘जिभं उजडल तिथं उजडलं’ (‘धूळपेरणी’) यासारख्या म्हणींचा वापर करून शेषराव मोहिते यांनी कादंबरीचा आशय अधिक समृद्ध केला आहे. वाक्प्रचारांच्या तुलनेत म्हणींचा वापर कमी प्रमाणात झालेला दिसून येतो.

एकंदरीत, शेषराव मोहिते यांनी निवेदनासाठी स्वतःची स्वतंत्र शैली आणि भाषा वापरलेली आहे. त्यांनी ग्रामीण बोली भाषेतील शब्दांची योग्यरीतीने मांडणी केली आहे. भाषेमध्ये परिणामकारकता आणण्यासाठी प्रश्नार्थक शैली,

लोपचिन्हांचा वापर, उद्गारवाचक चिन्हांचा उपयोग केलेला दिसून येतो. संवादासाठी त्यांनी पात्रानुरूप भाषा वापरली आहे. नाट्यपूर्ण संवाद आणि निवेदनातील सहजता हे त्यांच्या एकूणच लेखनाचा विशेष मानावा लागतो. व्यक्तिरेखांच्या अंतर्मनाचा वेध त्यांनी या छोट्या-मोठ्या संवादातून घेतलेला दिसून येतो.

१३. कादंबऱ्यांची शीर्षके

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांची शीर्षके ही अर्थपूर्ण आहेत. शीर्षक आणि कथानक यांचा तारतम्य अतिशय तंतोतंत जुळलेला दिसून येतो. कथानक आणि शीर्षक यांचे एक अभेद्य अंग येथे प्रकट झाले आहे. शेषराव मोहिते यांच्या पहिल्या कादंबरीचे शीर्षक 'असं जगणं तोलाचं' तर दुसऱ्या कादंबरीचे शीर्षक 'धूळपेरणी' असे आहे. या शीर्षकांमधून कादंबऱ्यांचे सौंदर्य आणि त्यापाठीमागचा अर्थही स्पष्ट होत जातो.

'असं जगणं तोलाचं' या त्यांच्या पहिल्या कादंबरीच्या शीर्षकातून काबाडकष्ट करून आयुष्य व्यतीत करणाऱ्या स्वाभिमानी शेतकऱ्याचा जीवन वृत्तांत व्यक्त झाला आहे. लेखकाने कादंबरीच्या सुरुवातीलाच दिलेल्या बहिणाबाईच्या काव्यपंक्तीही तेच सांगून जातात. 'हास हास माझ्या जीवा, असा संसारात हास । इडा पिडा संकटाच्या, तोंडा वऱ्हे काय फास।।' शेतकऱ्याला अनेक संकटांचा सामना करावा लागतो. हे करत असताना तो आपले पूर्ण बळ पणाला लावत असतो. शेतकरी कर्म करित असतो आणि त्याचवेळी फलाचीही अपेक्षा ठेवत असतो. परंतु फलप्राप्ती झाली नाही म्हणून हार न मानता तो पुन्हा नव्या जोमाने कामाला लागतो. पुन्हा तो याच जमिनीतून सोनं पिकवण्याची स्वप्ने पाहतो. म्हणूनच बहिणाबाई म्हणतात, 'जग जग, माझ्या जीवा, असं जगणं तोलाचं, धरत्रीच्या रे मोलाचं' यामुळे बळीराजाला एक प्रकारची जगण्यासाठी ऊर्जा मिळते. कितीही कष्ट, अपयश, संकटे आली तरी हा शेतकरी डगमगत नाही. तो शेतीसाठी

कर्ज घेतो आणि पै ना पै व्याजासहीत चुकतीही करतो. यासाठी तो कोणापुढेही हात न पसरता आणि जगण्याचा तोल ढळू न देता स्वाभिमानाने जीवन जगत असतो. म्हणून या कादंबरीला दिलेले 'असं जगणं तोलाचं' हे शीर्षक समर्पक ठरताना दिसते.

'धूळपेरणी' या शेषराव मोहिते यांच्या दुसऱ्या कादंबरीच्या शीर्षकातून शिक्षणासाठी घराबाहेर पडलेल्या, शिक्षण घेऊन लुळेपांगळे जीवन जगणाऱ्या आणि गावापासून, शेतीपासून तुटल्या गेलेल्या शिक्षित तरुणाची आत्मपर कहाणी व्यक्त झाली आहे. शेतीविषयक शिक्षण घेऊन शेती सुधारणेचे स्वप्न पाहतानाच या शिक्षणाचा या कामी काहीही उपयोग नाही हे समजल्यानंतर त्याच्या जीवनात नैराश्य येते. संपूर्ण जीवन अशा घालमेलीत व्यतीत केलेल्या तरुणाची ही आत्मपर व्यथा आहे. ज्याप्रमाणे मृगाचा पाऊस वेळेवर पडेल या आशेने शेतकरी शेतात धूळपेरणी करतो आणि कोरड्या मातीत पेरलेल्या बियांच्या उगवणीसाठी ढगांकडे तो निरर्थकपणे पाहत राहतो. पाऊस मात्र पडत नाही, त्यामुळे केलेली पेरणी ही 'धूळपेरणीच' ठरते. अगदी तशीच परिस्थिती येथे श्रीरामची होते. शेतीसुधारणेची पाहिलेली स्वप्ने धूळीला मिळत आहेत हे तो स्वतःच्या नजरेने पाहतो. तो काहीही करू शकत नाही. एका अर्थाने त्याच्या जीवनाची ही 'धूळपेरणीच' झाली आहे. म्हणून या कादंबरीला दिले गेलेले 'धूळपेरणी' हे शीर्षक समर्पक ठरताना दिसते.

रचनाविशेषांची वैशिष्ट्ये

शेषराव मोहिते यांनी मराठवाडी-कन्नड सीमाभागातील भाषा वापरली असली तरी तिच्यामध्ये वेगवेगळे प्रयोग केलेले आहेत. त्यांची भाषा पात्रानुरूप बदलताना दिसते. त्यांनी 'असं जगणं तोलाचं' या कादंबरीमध्ये तृतीयपुरुषी निवेदनाचा वापर केलेला आहे. तर 'धूळपेरणी' या कादंबरीमध्ये प्रथमपुरुषी निवेदनाचा वापर केलेला दिसून येतो.

‘असं जगणं तोलाचं’ या कादंबरीतील निवेदनासाठी व संवादासाठी मराठवाडी-कानडी भाषेचा प्रभाव असणारी भाषा वापरलेली दिसते. तर ‘धूळपेरणी’ मध्ये निवेदनासाठी व संवादासाठी सीमाभागातील भाषेबरोबरच प्रमाण भाषेचाही वापर केलेला दिसतो. या भाषेमध्ये हिन्दी, इंग्रजी या भाषांचीही सरमिसळ केलेली आढळते. शब्दांची रचना ही सहजपणे आलेली आहे. जाणीवपूर्वक शब्दांची रचना केलेली नसून ती निवेदनाला अनुरूप अशीच आहे.

या कादंबऱ्यांच्या कथानकाचा अवकाशही मोठा आहे. हरिबाच्या कुटुंबाचे चित्रण करताना त्याच्या भोवतालची माणसे आणि परिस्थिती यशस्वीरित्या उभे करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यांच्या कादंबरीतील भाषेमध्ये वैविध्यपूर्णता जाणवते. या कादंबऱ्यांची शैली ही खास मराठवाड्यातील खेडूत वळणाची असल्याचे दिसून येते. निवदेनशैली आणि संवाद या घटकांची संरचना बोली भाषेच्या स्पर्शाने उल्लेखनीय बनली आहे.

‘असं जगणं तोलाचं’ या कादंबरीच्या शेवटी ‘धूळपेरणीचा’ नायक श्रीरामच्या कारकिर्दीचा आरंभ करून सोडला आहे तर ‘धूळपेरणी’च्याही शेवटी पुढील तिसऱ्या कादंबरीची सुरुवात केलेली दिसते. अशा स्वरूपाचे वैशिष्ट्यपूर्ण शेवट या दोन्ही कादंबऱ्यांचा केला आहे. ‘असं जगणं तोलाचं’ या कादंबरीच्या शीर्षकातून कष्टाळू आणि स्वाभिमानी शेतकऱ्याचे स्वाभिमानी जगणे चित्रित झालेले आहे. तर ‘धूळपेरणी’ मध्ये शेतकरी कुटुंबातील शिक्षित तरुणाची मानसिक घालमेल, गावापासून तुटलेपण आणि एकूणच त्याच्या जीवनाची चाललेली वाताहात वाचकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

समारोप

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये ‘शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांचे रचनाविशेष’ अभ्यासले आहे. शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांची कथानक रचना ही

वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहे. 'असं जगणं तोलाचं' या कादंबरीमध्ये एकूण ३६ प्रकरणे असून ती अतिशय सूत्रबद्धरीत्या एकमेकांशी बांधली गेलेली आहेत. या कादंबरीतून ग्रामीण जीवन प्रकर्षाने चित्रित झाले आहे. कादंबरीची सुरुवात कर्जबाजारी शेतकऱ्याच्या जीवनापासून तर शेवट नवीन पिढीतील तरूणाच्या जन्माने होतो. याठिकाणी कादंबरीच्या अंतिम टप्प्यात आशेचा किरण दाखवण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला दिसतो. 'धूळपेरणी' ही मोहिते यांची पाच भागामध्ये विभागलेली कादंबरी आहे. ही श्रीराम या शिक्षित तरूणाची आत्मपर कहाणी आहे. या कादंबरीचे कथानक हे ग्रामीण आणि नागरी भागात घडलेले आहे. कादंबरीचा नायक शहरी भागात शिक्षण घेत असल्यामुळे नागरी वातावरणाचा परिणाम या कादंबरीवर झालेला दिसतो.

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीतील कथानक रचना ही एकूणच ग्रामीण जीवनाचा वेध घेणारी आहे. ग्रामीण जीवनाचा वेध घेत असतानाच नागरी जीवनालाही स्पर्श करून जाणारे कथानक या कादंबरीत येते. शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यातील वातावरण आणि प्रसंग कथानकाशी व आशयाशी एकरूप झालेले दिसतात. त्यांनी प्रसंगाला अनुरूप अशीच वातावरणनिर्मिती केलेली आहे. वातावरण आणि प्रसंगामुळे कथानक समृद्ध होण्यास मदत झाली आहे. मोहिते यांच्या कादंबऱ्या ग्रामीण भागातील असल्यामुळे ग्रामीण वातावरणाची पार्श्वभूमी त्यांच्या कादंबऱ्यांना लाभली आहे.

बारीक-सारीक तपशीलासह केलेल्या व्यक्तिच्या वर्णनातून व्यक्तीचे वय, शरीर, स्वभाव, भाषा, शिक्षण, व्यवसाय इ. गुणविशेष चित्रित झाले आहेत. शेषराव मोहिते व्यक्तिच्या बाह्यवर्णनामध्ये अधिक गुंतून न राहता व्यक्तिच्या अंतर्मनाचा वेध घेताना दिसतात.

शेषराव मोहिते यांनी कादंबरी लेखनासाठी प्रथमपुरूषी व तृतीयपुरूषी या निवेदन पद्धतींचा वापर केला आहे. 'धूळपेरणी' या आत्मनिवेदनात्मक

कादंबरीसाठी प्रथमपुरूषी निवेदन पद्धती तर 'असं जगणं तोलाचं' या कादंबरीसाठी सर्वसाक्षी, सर्वज्ञ अशी 'तृतीयपुरूषी' निवेदन पद्धती अवलंबली आहे

निवेदनासाठी आशयाला अनुरूप असा भाषेचा वापर केलेला आहे. यामध्ये घोटीवपणा जाणीवपूर्वक टाळला आहे. तसेच त्यांनी खेडूत, ग्रामीण आणि नागरी वळणाची शैली वापरून कादंबरीची परिणामकारकता उंचावण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. प्रश्नार्थक शैलीचाही योग्यरीत्या वापर केला आहे. या प्रश्नार्थक शैलीमुळे पात्रांच्या मनातील सुप्त विचार समजण्यास मदत होते. तसेच काही अन्य भाषेतील शब्दांचाही निवेदनामध्ये उपयोग केला आहे. यामध्ये हिन्दी, इंग्रजी, कन्नड अशा भाषेतील शब्द सहजपणे आलेले दिसतात. त्याचबरोबर लोपचिन्हांचा आणि उद्गारवाचक चिन्हांचाही समर्पक वापर निवेदनामध्ये झालेला आहे.

शेषराव मोहिते यांनी संवादासाठी पात्रानुरूप भाषेचा वापर केलेला दिसतो. ग्रामीण बोली, विशेषतः मराठवाडी-कानडी सीमाभागातील कथानक असल्यामुळे प्रादेशिक बोलीचा प्रभाव संवादावर झालेला आढळतो. नाट्यपूर्ण संवाद आणि निवेदनातील सहजता हे शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांचे एक विशेष म्हणावे लागते. ग्रामीण भाषेचे एक स्वतंत्र रूप त्यांच्या कादंबऱ्यांत दिसून येते.

शेषराव मोहिते यांनी या कादंबऱ्यांमध्ये समर्पक अशा उपमांची योजना केलेली आहे. अर्थपूर्ण अशा उपमांमध्ये विविधता जाणवते. उदा. 'भिजलेल्या ढेकळासारखे', 'जड आलेल्या बाईसारखी'. अशा उपमांबरोबरच निवेदनामध्ये म्हणी आणि वाक्प्रचार यांच्या केलेल्या वापरामुळे भाषेमध्ये नेमकेपणा येण्यास आणि भाषेचे सौंदर्य वाढण्यास मदत झाली आहे. तसेच 'असं जगणं तोलाचं' व 'धूळपेरणी' यांच्या शीर्षकातील समर्पकताही वाखाणण्यासारखी आहे. कादंबऱ्यांचा आशय व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या शीर्षकांमध्ये आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. मोहिते, शेषराव : 'धूळपेरणी' देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००१, पृ. १३६.
२. तत्रैव : पृ. ८६
३. मोहिते, शेषराव : 'असं जगणं तोलाचं' देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. २६.
४. तत्रैव : पृ. ३०
५. मोहिते, शेषराव : 'धूळपेरणी', पृ. १९२.
६. मोहिते, शेषराव : 'असं जगणं तोलाचं', पृ. १६६.
७. मोहिते, शेषराव : 'धूळपेरणी', पृ. १३४.
८. तत्रैव : पृ. ६१
९. तत्रैव : पृ. ७८
१०. मोहिते, शेषराव : 'धूळपेरणी', पृ. ५६-५७.
११. तत्रैव : पृ. १
१२. तत्रैव : पृ. १४२
१३. मोहिते, शेषराव : 'असं जगणं तोलाचं', पृ. ३.
१४. तत्रैव : पृ. ४६
१५. तत्रैव : पृ. ९१
१६. मोहिते, शेषराव : 'शेषराव मोहिते यांची मुलाखत', (मुलाखतकार) प्रा. शैलेश महामुनी, 'ग्रंथसखा', दिवाळी अंक, २००८, पृ. २८.
१७. चंदनशिव, भास्कर : 'प्रतिष्ठान' मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, मार्च-एप्रिल, १९९७, पृ. ६६.